

Slovník české hudební kultury

Portál Centra hudební lexikografie při Ústavu hudební vědy
Filozofické fakulty Masarykovy univerzity

HLEDAT

A B C Č D E F G H Ch I J K L M N

[Úvodní stránka](#) «

O P Q R Ř S Š T U V W X Y Z Ž

» lidové hudební nástroje «

MASARYKOVA UNIVERZITA

Arna Nováka 1
602 00 Brno
Tel. +420 5 49494623
Mail: slovník@phil.muni.cz

ODHLÁŠENÍ

Uživatel: host

souhrnné označení **hudebních nástrojů** spjatých s folklórní hudební praxí či s formováním zvukového životního prostředí základních vrstev společnosti.

Výraz se prosadil zvl. v názvosloví etnomuzikologie, je však přijímán i organology (v němčině mu odpovídá označení *Volksmusikinstrumente*, v ruštině *narodnyje muzykalnyje instrumenty*). V rámci třídy *hudební nástroje* lze podtřídou *lidové hudební nástroje* vymezit na základě funkčního hlediska: jde tu fakticky o **instrumentář** (resp. o souhrn všech konkrétně zjištěných instrumentářů) uplatňující se v hudebních aktivitách folklórních pospolitostí, v případech tzv. zvukových nástrojů (některé mají minimální možnost podílet se na vzniku hudebních struktur) o zvukotvorné prostředky sloužící rozmanitým životním potřebám lidového kolektivu. Za lidový nástroj v nejužším slova smyslu lze pokládat nástroj, který vznikl v prostředí základních vrstev společnosti (zejména někdejších venkovských folklórních societ), uchovával se zde a byl eventuálně zdokonalován v souladu s potřebami hudebního **folklóru** (stranou lze nechat otázku, zda byl takový nástroj využit např. pro koncertní nebo jiné mimofolklórní účely, zda se stal východiskem nějakých jiných, již nefolklórních nástrojů, či zda přebíral určité konstrukční prvky, materiály, součástky atd. z typově příbuzných, mimo lidové prostředí fungujících hudebních nástrojů). Do pozice lidového hudebního nástroje se ovšem může dostat i nástroj převzatý z instrumentáře nefolklórní hudby (bez ohledu na to, zda byl pak daný typ v lidovém prostředí nějak adaptován či nikoliv). K lidovým hudebním nástrojům zpravidla přímo nepočítáme instrumentář pravěkých etnik (**pravěk**), třebaže lze předpokládat (a také dokázat) přežívání prastarých rudimentárních nástrojových typů v societách folklórního typu. Složitá situace panuje i na časové hranici, oddělující éru primární životnosti lidových hudebních nástrojů od „postfolklórního“ stádia: v době zániku či ústupu folklóru ze života základních vrstev společnosti pronikají do venkovského prostředí mnohé masově vyráběné nástroje (např. tahací a foukací harmonika), jejichž lidovost lze chápat spíše jako miru popularity, a kromě toho je nutno počítat i s tím, že si lidové vrstvy začínají osvojovat hudební projev (a eo ipso i příslušný instrumentář), patřící do sféry **populární hudby**. Pro vlastní (autochtonní), resp. folklórní societou přisvojené lidové hudební nástroje je charakteristické, že se na různých místech zhotovovaly v rozmanitých (často vzájemně nesouvisejících či nekonfrontovaných) variantách, přičemž některé z nich (např. píšťala) jsou rozšířeny prakticky v globálním měřítku. Mj. i z těchto důvodů figurují pak zpravidla jednotlivé nástrojové typy i v téže jazykové sféře pod řadou lokálně platných označení. U mnoha značně rozšířených hudebních a zvukových nástrojů nelze vždy prokázat specifické funkční místní uplatnění, např. ani v tak širokém teritoriálním rámci, jakým jsou české země. Lidové nástroje zpravidla neprodělávají vývoj, jaký je příznačný pro nástroje fungující ve vysokých kulturách, resp. v kontextu umělecké hudby či soudobé civilizace, naproti tomu však lidoví výrobci nezřídka vyvíjeli zcela originální nástrojové typy či jejich varianty. U nástrojových variant omezených na určitý užší regionální a etnický kontext lze zase prokázat velmi těsné spojení s hudebními praktikami a „slyšením“ zdejší pospolitosti. V českém prostředí (s výjimkou východomoravského terénu a některých enkláv) došlo během posledních staletí v souvislosti se

zánikem tradičních folklórních forem i k ústupu celé řady lidových nástrojů, resp. k jejich zatlačování nástroji přebíranými z umělecké hudby (housle, kontrabas, klarinet). Zbytky tradičních instrumentářů se udržely v provozu **lidových kapel** (zvukové nástroje pak zase hlavně v přežívajících zvykoslovných projevech), v nejnovější době se hra na lidové hudební nástroje obnovuje na bázi aktivit **folklorismu** (srovnej **folkloristické soubory a skupiny**).

Hudebně uplatňované lidové nástroje úzce souvisejí s početným arzenálem tzv. zvukových nástrojů (resp. nástrojů fungujících jako hudební hračka); organologicky i funkčně vzato je jejich vzájemný přechod plynulý. Dokonce se uvažuje o značné prostupnosti hranice oddělující zvukové nástroje od záměrného generování zvuku pomocí tělesných pohybů, pracovních úkonů atd. Přechod k idiofonům tvoří podle názoru některých specialistů např. tvorba zvuku v rytmu práce (funguje jako faktor organizující manuální pracovní procesy, např. při mlatbě, v kovářství apod), dále jev označovaný jako *taneční potlesk a podup* (rytmizovaný projev vyskytující se zvl. v sólových mužských tancích a řidčeji v tancích skupinových; v českém prostředí je doložen již svědectvím Š. Lomnického z Budče) a tzv. rytmický poklep dvojicemi tyčí (prvek mužských skupinových tanců; řezníci jej vytvářeli poklepem dvojice seker, bednáři dřevěnými pružinami, pasteveci topůrky valašek apod.; uchoval se v mečových tancích na východní Moravě). Charakter stabilních idiofonních nástrojů mají již tzv. desková klepadla označovaná např. *priče* (z německého *Pritsche*, to ze starého tvaru *pritze* = prkno; jde o dřevěný hranol prořezaný v řadu tenkých lamel, konec hranolu je ponechán celistvý jako rukojeť, zvuk vzniká bitím o ruku či máváním; do českých masopustních zábav proniklo z evropských karnevalů), *ferule* (obdoba *priče*, používaná o masopustu jako atribut selského práva; dřevěné žezlo zakončeno terčem prořezaným v několik lamel) a *činely* (též *taliře, puklice*; do českého lidového prostředí pronikaly od sklonku 18. stol. pod vlivem vojenské a populární hudby), dále pak nástroje zvané *triangl* (lidově *trojhránek*, ve staré české literatuře *střmen*; zhotoven z ocelového prutu; v Čechách doložen zvl. pro 18. stol., udržoval se v instrumentálních sestavách severočeských Němců), *xylofon* (lidově *slaměné housle, slaměné housličky*, zhotovován ze dřeva, v Čechách se využíval od 17. stol., v 18. stol. měl podle Dlabače 17 tónů) a *cimbálový xylofon* (konstruován podle vzoru malého cimbálu). Početnou skupinu bezprostředně bitých idiofonů tvořily nástroje zvané *klepací tyče* (např. fojtovská hůl, již se vyklepával signál k nástupu do práce), *klepadla* (vojenská, hornická, ambulantních řemesel apod.), *klepací desky* (klepadlo lovecké, poštovní, kuličkové ad.) a *velikonoční klepačka* (kultovní předmět používaný při obřadních občůzkách; společným znakem různých druhů jsou deska s rukojetí a kloubově upoutaná klepadélka podobná kladívku). Různé funkce (signalizační, kultovní) plnily v lidovém prostředí zvony (speciálním výrazem *zvonec* se dříve označovaly zvonky zavěšované pasoucimu se dobytku; byly lité, ohýbané z plechu, svářené nebo nýtované, ale i dlabané ze dřeva či vytáčené z hlíny a vypalované). Prototypem chřestidel navlékaných na tyče byla pastevecká hůl opatřená navléknutými či volně připoutanými kovovými tělisky (chřestidla se uplatňovala v hospodářství, při obřadech i tanci, ze zvláštních typů lze uvést nástroje zvané *hrkavice* a *valaška*), jiný typ představovala chřestidla dutá (zvuková hračka zvaná *měchuřina* - s vloženými hrachovými zrny; bižuterní ozdoba hlavy tanečnic zvaná *třaslíce*; v kultu i hospodářství využívané rolničky, zvané u Komenského *vorloj cymbálový, břenchadlo* či *břačka*). Prototyp nástrojů zvaných *řehťačky* lze vidět v předmětu zvaném *valcha* (zvukově se používala jako škrabka; zvuk se tvoří přejížděním rýh - např. pomocí elastického dřívka); u vlastních řehťačů je zdrojem zvuku otáčející se válec, rýhovaný hluboko po délce, a na něj dopadající pružina, přičemž pružina souvisí s rámem podoby U, na jehož otevřeném konci jsou ložiska pro uložení válce (nástroj pracuje několika způsoby: a) prodloužená osa válce slouží jako rukojeť, rám řehťače obíhá okolo ní, pohyb vzniká kroužením nástroje v ruce; b) osa válce je prodloužena a opatřena klikou; c) uvádí-li se válec do pohybu kolečkem vedeným po zemi, je rám prodloužen ve vodící kleče - v Čechách se tato konstrukce nazývá *samokol*, na Moravě *trakař*; d) na věžích se budují stabilní řehťače lamelového typu nebo kombinované s kladívky; využití při velikonočních občůzkách, jako plašidlo, pro signalizaci na volných pastvách atd.). K idiofonům se konečně řadí i nástroj zvaný *grumle* (též *brumle, brumajzla* apod., z německého *Brummeisen*; kromě toho i názvy jako *ústní housličky, drndačka, drmlle* ad.; česká pojmenování doložena od 16. stol.); do Evropy se tento nástroj dostal snad prostřednictvím cikánů a byl považován za nástroj lidový či výstřední, třebaže kolem 1800 sloužil virtuosům. Do kovového rámečku podkovitého tvaru je vklíněn tenký jazýček, který je rozkmitáván prstem a vydává tón bohatý na harmonické složky; tón lze zesílit vložením konce rámečku mezi přední zuby a jeho výšku měnit špulením úst.

Z membránofonů se v lidovém instrumentáři uplatňovaly různé druhy bubinků a bubnů (resp. též kotlů), zřejmě i pod vlivem městské kultury, vojenské hudby apod. (větší nástroje pronikaly do lidového prostředí spíše až od 18. a 19. stol.). Specifickým lidovým nástrojem byl bicí nástroj zvaný *bukač* (též *bukál, bukálek, bukálka*, na Humpolecku *puďlač*, na Chodsku *fafrnoch*, na Jemnicku *býk*, v Čechách dříve *brumbálek* či *bručál*, u šumavských Němců *Brummtopf*). V Čechách se nástroj vyskytoval ve trojím provedení (v hlině, dřevě nebo skle); rezonanční tělesa se zhotovovala ze džbánů, hrnců, korbelů, soudků apod., blána z měchuřiny, ze zajetí kůže nebo z teletiny (podle velikosti nástroje), v centru blány byl upevněn pramen žíní, na nástrojích z okolí Humpolce a Strakonice byla nad blánou vytvořena ještě síť ze strun s navlečenými husími brky.

Podle typu a velikosti nástroje obsluhovalo bukač i více osob, hráči vyluzovali tón drhnutím pramene žini navlhčenými prsty (výška tónů, vlastně směsi hlubokých tónů, upravována dolitím vody do rezonující nádoby). Bukač se využíval při obchůzkách v 18. a 19. stol., později se stal záležitostí dětské zábavy (nejdéle se udržel na Domažlicku). V 19. stol. sloužil dětem i nástroj zvaný *brumbálek*, cylindrická roura s otvory zakrytými pergamenem a roztáčená na šňůře. K membránofonům patří i mirlitony, zastoupené v českém prostředí tzv. hrou na hřeben (zvuk vzniká foukáním do papíru přidržovaného na pevném podkladě, např. na hřebenu; využití při zábavách, oslavách apod.).

Ve skupině chordofonů zaujímá specifické, byť okrajové postavení nástroj zvaný *ozembouch* (též *vozembouch*, na Moravě *vozembuch*, u Němců v českých zemích *Bumbas*; zvukomalebné české pojmenování vystihuje způsob hry); nástroj se skládal z mírně prohnuté tyče (asi ve výši člověka) s napjatou střevovou strunou (ta v dolní čtvrtině podložena volskou měchuřinou; na této podložce možno strunu rozeznit smyčcem); vrchol tyče nesl dvojici činelů s chřestidly, strunu bylo možno napínat např. količkem. Nástroje se stavěly i profesionálně a uplatňovaly se zvl. v průmyslových aglomeracích, někdy i v kočovných společnostech, kde mohly nahrazovat též bicí nástroje. V českém pohraničí, ale i vnitrozemí, se hojně užívala jako drnkací nástroj *citera*, po několik staletí však zaujímal významné postavení nástroj zvaný *kobza* (slovo doloženo hlavně z 16. stol.), na jehož dřevěné ozvučné skříni bylo napnuto 7 - 13 strun (v 18. stol. byl zřejmě výraz *kobza* vztažen i na *citeru*). Do folklórní praxe pronikaly dalekosáhle *cimbál* a *harfa*, v menší míře i *kytara* (severní a střední Čechy). Do profánního a folklórního kontextu vstoupily jako důležité smyčcové nástroje i profesionálně vyráběné *housle* (lidově se nazývaly často *housličky*, *husle*, *húsle*, *húslíčky*, *huslenky* apod.), pro potřeby a možnosti lidové hry různě upravované (přeladování či převázání strun, vytváření nových pražců, výjimečně laická stavba nástroje). Lépe vyhovovaly lidovým potřebám nástroje označované jako *krátké* (*zkrácené*, resp. *dudácké*) *housle* (u Němců z Chebska nazývány *Geighal*), s krkem zkráceným na 18 cm. Sporadicky se ve folklórním životě uplatnily *viola* a *violoncello*, výrazněji *kontrabas* (lidově označován hlavně jako *basa*); z historických forem smyčcových nástrojů lze v českém prostředí najít nástrojový typ zvaný *bassett* (zpravidla třístrunný), ve 2. pol. 19. stol. se v severovýchodních Čechách objevují folklórně využívané tenorové housle. Hluboké smyčcové nástroje, zvl. kontrabas, se podílely na vzniku harmonického myšlení v lidové hudbě. Kontrabasy se jako velmi potřebné nástroje zhotovovaly mnohdy i amatérsky, na Moravě a Slovensku vznikaly originální basičky. Housle nedokázaly vždy vytlačit z některých oblastí starší typy smyčcových nástrojů, připomínající předchůdce dnešních houslí a bližící se někdy typu *fiduly*. Na Valašsku se do 20. stol. udržely valašské housličky zvané *ochlebky* či *korábky*, jedinečným fenoménem je typ nástrojů známých pod názvy *dyndy* či *skřipky* (z Jihlavska; jde o trojici nástrojů pojmenovaných *malý husle*, *velký husle* a *skřipácký bas*). Okrajovým zjevem zůstal nástroj zvaný *trumšajt* (obecně znám pod jménem *tromba marina*, v Čechách též *trumarýna*, *tubmarina*, u Němců na Liberecku *Trompa Maria* apod.); nejčastěji mival 1 - 2 (výjimečně 3) struny (smyčec byl veden zprvu v horní polovině nástroje, nověji se ujal kontrabasový způsob hry), přičemž vzhledem k velikosti nástroje se zvuk podobal trubce; v Čechách byl nástroj používán hlavně potulnými hudebníky a šumaři. Hojný byl výskyt strunného nástroje zvaného česky *niněra* (někdy též *kolovrátek* či *kolovratec*; staročesky *lučec* a *lyra*; německy *Drehleier*; latinsky *organistrum*); šlo o mechanický třecí nástroj, jehož struny byly rozeznívány pomocí kola potaženého kůží a otáčeného klikou (struny se mohly zkracovat různými klávesovými mechanismy); niněra se postupně dostala do pozice profánního nástroje a byla hojně využívána žebavými hudebníky.

Velice rozsáhlá a diferencovaná je skupina aerofonů. Jako okrajový jev se k ní přiřazuje pastýřský bič (zvaný též *kocar* či *korbáč*), zvukový nástroj používaný někdy též k ceremoniálním účelům. Poměrně složité melodické útvary mohly být hrány na lupínek (používán ostřicový, lípový, bezový nebo hruškový list apod.). Ze dřeva se zhotovovaly bzučáky různých tvarů. Z hlíny se vyráběly flétnové nádoby označované podle charakteru svého zvuku jako *sova*. Prosté příčné flétny zhotovené z 1 kusu se nazývaly *fejfara* či *fejfarka* (v 16. - 18. stol. též *postranní pišťala*), postupně pronikla do lidového prostředí i třídílná příčná *flétna*. V jarním údobí se příležitostně vyráběly z větví flétny bez hmatových dírek (na Moravě zvané *koncovka*), z kostí zhotovované nástroje s dírkami se označovaly podle své funkce např. *pišťala kramářská* nebo *pišťala handrlácká* (užívány podomními obchodníky a výkupčím zvl. na Moravě). Vyspělejší flétny (hrané podélně i příčně) mívaly až 6 dírek. Jako hudební hračka fungovala vrbová pišťalka, jádrová flétna se zobcovou úpravou retného konce, zhotovovaná z prutu v době mizy; výšku hvízdů této uzavřené pišťaly bylo možno upravit zkrácením vzduchového sloupce posunováním válečku větévky, z níž se pišťalka řezala (někdy se zhotovovaly pišťalky o různých výškách tónu na každém konci rozvětveného prutu). Na východní Moravě se v 1. pol. 20. stol. výrazně rozvinula výroba keramických okarin. Hojně rozšířen byl i nástroj *syrix* (Panova pišťala), figurující pod lidovými názvy *moldánky* (též *moltanky*, *multanky*, ve Slezsku *organky*, u Němců z českých zemí *Mundorgel*; někdy se výrazem *moldánky* mínily i malé dudy); zhotovoval se z vrbových pišťalek, dochovala se však i soustava pišťal vyvrtných v monoxylu. Svěráznou skupinu nástrojů představovaly cylindrické i kónické hobojovité typy (bez dírek i s dírkami), označované zpravidla výrazy jako *frkálka*, *piskor*, někdy přímo *oboj* či *huboj*; podobným způsobem se zhotovovaly

jednoduché klarinetové nástroje nazývané analogickými jmény (*frkačka, pískačka, piskor*, někdy již i *klarinet*). Do lidového prostředí vstoupil nakonec i vlastní **klarinet**. Dalekosáhlé uplatnění našly v profánním a lidovém kontextu **dudy**, považované např. v 17. stol. za nástroj bytostně spjatý s českým terénem. Magická funkce se přisuzovala troubení na mušle, které fungovaly jako přirozený roh (užívání mušlí bylo jistým způsobem tabuizováno; používaly se ulity druhů *Trochus*, *Tritonium nodiferum*, *Tritonium variegatum* a *Turbinaria rhinoceros*). Pro nástroje typu tuby nebo rohu se vžily výrazy jako *trouba*, na Moravě *trúba*, v Těšínském Slezsku *tromba*. Jako signální nástroje uplatňující se v hospodářské sféře fungovaly nástroje zvané *pastýřská trouba* (též *polní trouba*, *stádová trouba*, *salašovka*, *valašská trúba* atd.); hlásná (též hlásenská) trouba patřila k vybavení ponocných, pro chrámovou a pastorální hudbu se používala tuba zvaná *andělská trouba* (též *tuba pastoritia*); na bavorsko-českém pomezí pronikly do chrámového hudebního provozu místní (různě dlouhé) signální dřevěné trouby, německy nazývané *Drlutn*. Na jižní a východní Moravě se objevovaly též výrazy jako *féfara*, *fajfara* či *furyja*. Signální zvířecí rohy s hmatovými dírkami byly údajně běžně ještě v 18. stol., kozlí rohy (s dírkou), uplatňující se ve vesnicích někdejšího chorvatského osídlení na jižní Moravě, byly snad převedeny z mediteránní oblasti. Do lidové hudby pronikaly **poštovské rohy**, zčásti i z rohu skotu či ze dřeva konstruované myslivecké rohy. Z vojenského prostředí se do lidového kontextu dostávaly zásluhou bývalých vojenských trubačů žestové signalizační nástroje zvané *polnice* (hovorově *horna*), které sloužily i signalizačním účelům v obcích a ve 2. pol. 19. stol. nahradily dřevěné pastýřské tuby. Původní pastýřské rohy (nazývaly se též *hlásný* či *ponocenský roh*, nesprávně *pastuší trouba*) se vyráběly z rohoviny a používaly se k signalizaci (pastýři, ponocní, hlídači ve vinohradech apod.); signály rohu se předepisovaly v selských řádech v Čechách a na Moravě v 17. a 18. stol.; bez ohledu na možnou několikatónovou kapacitu rohu se v praxi užíval jediný (nejsilnější) tón. Ve střední Evropě se z rohů kulturního albinotického plemene kozy zhotovoval šofar, jemuž se přiznávaly kultovní účely (proslulá je pražská sbírka šofarů, čítajících 506 kusů). Ve vesnickém chrámovém prostředí přežíval až do 20. stol. serpent (vytrubování, podpora basového partu apod.; na Hané se označoval jako *kédy*). V místech s rozvinutou hrnčířskou tradicí se vyráběly pastýřské trouby z pálené hlíny (typické pro české i rakouské země). V 18. stol. vstoupil do lidové hudby i **lesní roh**. V roli signální a volací zvukové pomůcky v pracovních procesech a v požárnícké službě se uplatňovala hlásná trouba zvaná *hlásnice*, modulující lidský hlas do podoby trompetového zvuku. Méně výrazně již vstoupila do vlastního lidového prostředí vojenská fanfárová trubka.

Srovnej **hudební nástroje, cimbál, dudy, dyndy**. Detailní bibliografický přehled podán v práci L. Kunze *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei I* (Lpz. 1974).

Bibliografie

Č. Holas: Zprávy o české národní písni a hudbě, hudebních a dudácích (Písek 1937). L. Kunz: Poznámky k výzkumu lidové hudby a nástrojů hudebních a zvukových (ČL 39, 1952, č. 9 - 10, s. 216 - 222, č. 11 - 12, s. 267 - 270). F. Dobrovolný: Lidové hudební nástroje na Moravě (2 svazky, P 1958). L. Leng: Původné slovenské ľudové hudobné nástroje (Ba 1958). Komma 1960. Zíbrt 1960. J. Ország Vranecký: A měl sem já piščalenku (Ostrava 1963). L. Leng: Slovenské ľudové hudobné nástroje (Ba 1967). O. Elschek - E. Stockmann: Zur Typologie der Volksmusik-instrumente (in: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 14, 1968, s. 225 - 234). A. Buchner: Folk Music Instruments (NY 1972). L. Kunz: Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei I (Lpz. 1974). J. Režný: Lidové hudební nástroje v Čechách (P 1975). L. Kunz: České lidové houslařství (Bo 1978). J. Markl: Lidové hudební nástroje v Československu (P 1979). L. Kunz: Lidové basety velikosti da gamba (in: Morava v české hudbě, Bo 1985, s. 34 - 43). Volksmusikalische Wechselwirkungen zwischen Deutschen und Tschechen. 3. sudetendeutsch-tsche-chisches Musiksymposium 1994 (ed. W. Hader, Regensburg 1994, s. 44 - 69). [LKz - JF]

Lexikografie

O. A. Erich - R. Beitzl: Wörterbuch der deutschen Volkskunde (Lpz. 1936, s. 778). EMS, s. 343. MuzE III, s. 906.